

Вус М. І.,

*аспірант кафедри українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ДЕТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ПОПОВНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНОЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ БІОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ)

Анотація. У статті йдеться про тенденцію залучення термінів до загальної мовної практики. Цю тенденцію розкрито на прикладі біологічних термінів української мови. Функціонування термінів у новому для них оточенні спричиняє їх детермінологізацію, зокрема зміни в семантиці, сполучуваності й словотворчому потенціалі.

Ключові слова: українська мова, детермінологізація, біологічна термінологія, загальнолітературна мова, інтелектуалізація, неосемантизм.

Постановка проблеми. Сучасний світ розвивається під впливом наукової експансії. Відбуваються модернізаційні зрушення майже всіх сторін життя людства. Особливо помітним є прогрес у сферах інформаційних технологій, економіки, медицини. Не менш вагомими вважаємо й досягнення біологічних наук, зокрема молекулярної біології, біотехнології, генної інженерії тощо. Адже у XXI ст. глобальною проблемою людства стали взаємини людини і природи, їхнього гармонійного співіснування. Сучасні біологічні дослідження відіграють ключову роль у виробництві ліків, продуктів харчування. Швидкий розвиток сфери біології зумовлює суспільні зміни, що, у свою чергу, є каталізатором змін мовних. Насамперед це виявляється в кількісній і якісній модифікації словникового складу мови, способах і засобах його збагачення.

Динаміка словникового складу забезпечується взаємопов'язаними й безперервними процесами термінологізації та детермінологізації, тобто пересуваннями від периферії до ядра мовної системи і від ядра до периферії. Пришвидшені темпи термінологізації й детермінологізації пов'язані з інтелектуалізацією мови, яку «геніальні праці в 1929 році назвуть серед тенденцій, що визначать подальший розвиток літературних мов Європи в XX сторіччі, так само, як і окреслять зв'язок її з термінологізацією та детермінологізацією лексики» [4, с. 151].

Взаємодія термінологічного та загальноновживаного шарів лексики постійно привертає увагу вчених, тому що вона концентрує в собі проблеми кількох лінгвістичних галузей: термінознавства, семасіології, ономасіології, соціолінгвістики. Це явище в українському мовознавстві досліджували О.П. Винник, О.А. Жирик, С.А. Карпіловська, В.Л. Карпова, Т.В. Катиш, Н.Ф. Клименко, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк, Н.Ф. Непийвода, Т.І. Панько, Л.О. Симоненко, Г.В. Чорновол і багато інших.

Наша розвідка присвячена міграції біологічних термінів у загальнономовний лексикон української мови, що зумовлено відсутністю такого дослідження. Детермінологізацію вважають прикметою сучасної епохи, хоча вона триває в мові здавна, можливо, із часу появи термінів, проте оскільки «не мала сильного відображення в загальнономовних лексикографічних джерелах, то вона ще не могла сприяти кількісному і якісному збагаченню загальноновживаної лексики української мови» [8, с. 208].

Мета статті – визначити роль біологічних термінів у поповненні української загальнолітературної мови та семантичні, словотвірні зміни, які відбуваються під час цього процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальноприйнятим вважається трактування детермінологізації, подане у відповідній статті енциклопедії «Українська мова»: «Детермінологізація (від лат. de – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення, термін і грец. логос – слово, учення) – перетворення терміна на загальноновживане слово. Також зазначено, що процес детермінологізації відбувається тоді, коли виникає потреба використати термін для номінації тих чи інших об'єктів або відношень, заповнити лакуну в певному семантичному полі» [11, с. 139].

Щоб сформувавши цілісне враження про це мовне явище, звернімося до його історії. Дослідження детермінологізації розпочалося у функціональному термінознавстві, що пов'язане з вивченням функцій і особливостей використання термінів у різних текстах. Із цього приводу зазначають, що «функціонування термінології не обмежується сферами її безпосереднього застосування. Унаслідок неухильного підвищення загальноосвітнього й культурного рівня населення нашої країни численні терміни різноманітних галузей сучасної науки та спеціалізованого виробництва стають активним надбанням широкого загалу» [6, с. 137]. Існує чимала кількість праць, присвячених функціонуванню термінів у неспеціальному мовному оточенні, зокрема в художній літературі (Г.П. Городиловська, В.Л. Карпова, Т.В. Катиш, Ж.В. Красножан), у публіцистичних текстах (Г.В. Чорновол, Л.І. Шевченко), текстах засобів масової інформації (Д.Ю. Сизонов, І.А. Самойлова) тощо. Дослідники пишуть, що дефінітивну функцію термін виконує лише в науковому стилі, а за межами термінологічного поля він детермінологізується, тобто перестає бути терміном, оскільки свої спеціальні зв'язки він змінює на місце в колі звичайних предметів і явищ. Мета використання термінів у незвичному для них середовищі може полягати у створенні свіжої метафори, що висвітлює додаткові відтінки значення, які відбивають суб'єктивне сприйняття відповідного предмета чи явища мовцем, посилюють його оцінку. Таку детермінологізацію називають функційною (Н.Ф. Непийвода).

У парадигмі ономасіології детермінологізацію розглядають як наслідок вторинної номінації – в акті номінації використовують зовнішню оболонку наявної в мові лексеми для позначення нового явища чи поняття. «На дериваційному рівні матеріальна оболонка твірної термінологізованого й похідного детермінологізованого слова однакова, словотворчі засоби фактично відсутні, зміни відбуваються всередині слова, у його змісті, тобто у співвіднесеності з позначуваними предметами і явищами. Тому детермінологізація є процесом творення нових лексем

шляхом зміни семантики вже існуючих у мові слів (термінів)» [10, с. 152]. Наявність семантичної зміни засвідчує загально-мовний словник, ідеться про семантичну детермінологізацію (Н.Ф. Непійвода).

Тут простежують «людський фактор», який полягає в тому, що мовець під час вибору назви керується усвідомленими й підсвідомими мотивами, і «суспільний фактор» – вибір тієї чи іншої назви спровокований також суспільними подіями, наприклад, введенням у повсякденне життя людини досягнень науки й техніки, популяризацією термінів певних наук (у нашому випадку біологічних), можна навіть сказати «модною» на слова. Тому детермінологізація має вихід у соціолінгвістику.

Зазначимо, що зазвичай насамперед детермінологізуються самі назви наук. Наприклад, **патологія** у сфері біології позначає таке: 1) комплексну науку, що вивчає вияви зміненої або порушеної життєдіяльності; учення про порушення нормальних взаємовідносин між організмом і навколишнім середовищем; 2) патологічні відхилення від норми, зумовлені розвитком хвороби [СУБТ, с. 387]; у загальноживаній мові номінує «потворно-ненормальне відхилення від норми»: *патологія капіталістичного суспільства* [СУМ-11, т. 6, с. 95]. Прикметник **патологічний** у біології – «який відзначається відхиленням від норми, пов'язаним із хворобою» [СУБТ, с. 387]: *патологічний мітоз* [СУБТ, с. 387]; у загальномовному значенні – «який своєю потворною ненормальністю відхиляється від норми»: *е деяких сектах обряди набули надзвичайно шкідливого, патологічно характеру* [СУМ-11, т. 6, с. 95]. Підставою для детермінологізації слугувала сема «відхилення», проте в загальному вжитку втрачається сема «хвороба», тобто спостерігається спрощення семантичної структури колишнього терміна. А лексема **зоологічний** у загальнолітературній мові успадкувала не лише значення «стосовний до зоології», а й уживається на позначення чогось «грубого, жорстокого, звірячого» [СУМ-11, т. 3, с. 685]: *Світові по-новому відкрилася московська зоологічна ненависть до всього українського, людського, морально-духовного* [ГЛ].

Є.А. Карпіловська відмічає, що в сучасній загальній мовній практиці використовують не лише «готові» терміни, а й засоби термінотворення, які називає терміноресурсами: «Уже наявні терміни стають основою для побудови назв-новотворів або нових суджень, а засоби термінотворення (афікси чи основи-афіксоїди – суфіксоїди й префіксоїди) беруть участь у побудові слів-гібридів на базі загальноживаної, нетермінологічної лексики. Отже, термін або його складники стають єдиною ланкою між загальним і професійним відділами лексики в обох напрямках їх взаємодії» [2, с. 186–187]. Так, в українській мові з'являється все більше складних слів із компонентом **біо-**, що не лише відповідає слову *біологічний*, а й поняттям «життя», «життєві процеси», а також указує на природне походження: *біокорекція, біозброя, біотуалет, біопротез, біомаса, біокрем* тощо. Більшість таких слів не фіксує СУМ-11, проте вони з'являються в СУМ-20. Порівняймо: **біомаса** – це кількість речовини живих організмів, нагромаджена в популяції, біоценозі або біосфері на будь-який момент часу, виражається в одиниці сирої (натуральна маса організмів) чи сухої (безводна маса) маси, іноді в одиниці поверхні чи об'єму [СУБТ, с. 86]; **біомаса** – маса живих організмів, що припадає на одиницю поверхні суші або об'єму води [СУМ-20, с. 527]. Бачимо, що науковий і побутовий набір сем значно відрізняються – у загальнолітературному вжитку семантичний обсяг лексеми спрощений. Крім того, натрапляємо й на оказіональні переосмислення терміна: *У мене*

були друзі, вороги. Потім я зліпив їх у загальний пластиліновий кавалок, перемішав. Вийшла така собі біомаса [РД, с. 102]; *Під час таких заходів – презентацій, фуршетів, party, прийомів, фестивалів тощо – я шаленіла, й мені спадало на думку, що натовп – це бидло, біомаса* [РД, с. 187]. Тобто. можемо стверджувати, що в загальноживаному лексиконі на основі терміна **біомаса** починає формуватися неосемантизм «сукупність живого». Вони «вимагають особливо уважного ставлення до себе, бездоганного відчуття всіх додаткових «обертонів», які виникають при їх уведенні до художнього тексту», – слушно зауважує В.Л. Карпова [3, с. 149].

Одним зі значних досягнень у царині біології було винайдення мікроскопа в XVII столітті. Завдяки винаходу англійського біолога Роберта Гука, з'явився новий метод дослідження в природознавстві, що відкрив невидимі людському оку структури – клітини. Цей винахід збагатив не лише суспільство, а й позначився на українській мові. У мовній практиці з'явилася низка похідних від *мікроскоп* слів: **мікроскопічний** – 1) зроблений, проведений за допомогою мікроскопа; 2) дуже глибокий, проникливий (про аналіз і т. ін.); 3) який можна побачити тільки через мікроскоп; 4) дуже малий, незначний за розміром [СУМ-11, т. 4, с. 734]; **мікроскопічність** – властивість за значенням мікроскопічний [СУМ-11, т. 4, с. 734]; **мікроскопічно** – прислівник до мікроскопічний; **мікроскопія** – практична наука, що вивчає будову і використання мікроскопа; вивчення чого-небудь за допомогою мікроскопа; **мікроскопний** – прикметник до мікроскоп; **мікроскопувати** – розглядати, аналізувати під мікроскопом [СУМ-11, т. 4, с. 735]. Не подано в словниках [СУМ-11, ВТСУМ, НТСУМ] **мікроскопування** – дія із використанням мікроскопа, а також **мікроскопово**. Очевидно, первісно термін є лише матеріалом, який дає імпульс для подальшого розвитку мови. Він не «застигає» в лексичній системі, а «переплавляється», розширюючи свій словотворчий потенціал і сполучуваність.

Із появою мікроскопа з'явилася й клітинна теорія, основною ідеєю якої є визнання клітини як елементарної одиниці будови та розвитку всіх живих організмів. Почали розрізняти одноклітинні й багатоклітинні організми. Сьогодні словники фіксують не лише біологічне значення слова **одноклітинний** – який складається з однієї клітини (про тваринний або рослинний організм) [СУБТ, с. 341], а й переносне значення, що виникло внаслідок детермінологізації, – примітивний [ВТСУМ, с. 830]. Великий тлумачний словник подає лексему **одноклітинність** як абстрактний іменник до *одноклітинний* [ВТСУМ, с. 830]. Натрапляємо також на сторінках інтернет-простору на слово **одноклітинність**: *Зараз, як відомо, провідні гравці українського телеринку кидають валізи грошей на власне серіаловиробництво. Інколи це нагадує кураж Анастасії Пилітвіни, яка жбурнула гроші у вогонь. Чи готовий наш ринок до різкої зміни правил гри? Чи не звалимося у схематичність і одноклітинність продукту – через поспішність виробництва та неузгодженості самого ринку?* [ГДТ].

До одноклітинних належать **мікроби** – дрібні організми, помітні лише під мікроскопом, серед яких є представники різних великих таксонів: прокаріоти (бактерії, мікроскопічні синьо-зелені водорості, архебактерії), еукаріоти – мікроскопічні гриби, мікроскопічні форми водоростей і найпростіші [СУБТ, с. 290]. У загальній мовній практиці мікробами також називають поширювачів яких-небудь негативних явищ у суспільстві [СУМ-11, т. 4, с. 733], наприклад: *Як хоробливими*

наростами, укрита земна планета залізно-кам'яними містами. Як культури **мікробів** у сприятливій сфері, поскупувалися люди в цих наростах... І майже скрізь – наркоз, алкоголь. Без нього в напівздохлого **мікроба** нема ні руху, ні жвавості, ні радості. І тамі їхні **мікробні**. Найдужчий, найбагатший не той, хто має найбільше вартостей, хто може дати другим найбільше свободи, користі, радості, щастя, а хто дає найбільше страждання, страху, залежності, пониження [ВВСМ, с. 132]. З'являється також в українській мові слово **мікробний** як прикметник до **мікроб** [СУМ-11, т. 4, с. 733].

Проте вже термін **бацили**, що в біологічній термінології використовують на позначення «паличкоподібних бактерій, широко поширених в природі, здатні зумовлювати захворювання» [СУБТ, с. 76–77], якщо опиратися на словники, не має переносного значення в загальному вжитку, а вживається лише образно. Уважаємо, що значна кількість контекстів із застосуванням терміна не в його первісному значенні є свідченням того, що відбулися семантичні перетворення й лексема «дозріла» для закріплення за нею переносного значення «щось руйнівне, що може передаватися й поширюватися»: *Не оминули ми й першоотравневих заходів. З ініціативи Чернівецького «Тризуба» на Буковині проходила акція дезінфекції вулиць та площ міста від бацил комуністичного сказу* [ГБ, № 1–2]; *Українці уражені бацилою терплячості. Показати їм приклад радикальної поведінки мають депутати* [ГЮА].

У 1996 році набуло розголосу нове біологічне відкриття, до якого вчені йшли понад сто років, – шотландським науковцям удалося створити клон дорослої тварини. Відтак у біологічній терміносистемі існують терміни: 1) **клон** – культура, що складається із генетично однорідних клітин; 2) **клон** – сукупність клітин чи особин, що походять від спільного предка нестатевим розмноженням; а **клонуванням** називають 1) систему методів, які застосовують для отримання клонів; 2) отримання ідентичного генетичного матеріалу у великій кількості, що досягається включенням молекул ДНК у вектор із наступним розмноженням та прийманням у великій кількості генетично ідентичних об'єктів [СУБТ, с. 241]. Значна кількість контекстів демонструє, що відбулася детермінологізація: *Публікація фальшивої газети збіглася в часі з запуском сайту-клону Української правди, дизайн якого повністю наслідує наш* [ГУП]; *«Кремль захоплював Україну шляхом клонування своїх власних інструментів влади – партії, уряду й армії... Зробити це їм вдається тільки з третьої спроби»* [ГГ].

Термін увійшов у загальноживану лексику зі збереженням основного значення – «точне відтворення властивостей і характеристик чого-небудь». За спостереженнями дослідників, сьогодні словотвірне гніздо «клон» налічує 9 дериватів: *клон, клончик, клонувати, клон-мейкер, клонований, клонування, розклонувати, склонувати, розклонований1, розклонований2* [4, с. 249].

Висновки. Зібраний матеріал демонструє, що детермінологізація – продуктивний спосіб поповнення детермінологізації є маркерами актуальних подій, вони відображають загальномовного словника. Цей процес є однією з ознак розвитку мови та впливає на її функціональні можливості. Загальноживана мова збагачується й готовими біологічними термінами, і терміноресурсами. Неосемантизми виникають унаслідок зв'язку мови й суспільства, мови й мислення. Явище детермінологізації потребує постійної уваги з боку лінгвістів для своєчасного контролю кількісних і якісних змін у мові, тому продовжує зберігати свою актуальність.

Список скорочень:

- ВВСМ – Винниченко В.К. Сонячна машина / В.К. Винниченко // Винниченко В.К. Твори : в 2 т. / В.К. Винниченко. – К. : Дніпро, 2000. – Т. 2 : Сонячна машина : [роман]. – 2000. – 624 с.
- ВТСУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
- ГБ – Газета «Бандерівець». – 2000. – № 1–2 (15–16). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : banderivec.org.ua/index.php?page=pages/gazeta/2000-19-20.
- ГГ – Газета «Галичина». – 02.12.2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.galychyna.if.ua/publication/society/dumki-z-pid-popelu-istoriji/print.html>.
- ГДТ – Газета «Дзеркало тижня. Україна». – 2015. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/CULTURE/plan-yuveliriv_.html.
- ГЛ – Газета «Львів». – 18.06.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gazeta.lviv.ua > Життя.
- ГУП – Газета «Українська Правда». – 04.09.2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.pravda.com.ua/articles/2013/09/4/6997266/.
- ГЮА – Газета.юа. – 21.12.2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : gazeta.ua/articles/politics-newspaper/_...baciloу...yim.../473793.
- ІРД – Роздобудько І. Дванадцять або Виховання жінки в умовах, не придатних до життя : [роман] / І. Роздобудько. – 3-є вид. – К. : Нора-Друк, 2015. – 223 с.
- НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. 200 000 слів. / укл.: В. Яременко, О. Сліпущко. – 2-е вид., випр. – К. : Аконіт, 2008. – Т. 1 : А–К. – 2008. – 928 с.
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- СУБТ – Словник української біологічної термінології. – К. : КММ, 2012. – 744с.

Література:

1. Зацний Ю.А. Сучасний англomовний світ і збагачення словникового складу / Ю.А. Зацний. – Львів : Піас, 2007. – 228 с.
2. Карпіловська С.А. Термін у сучасній мовотворчості / С.А. Карпіловська // Українська термінологія і сучасність : збірник наукових праць / відп. ред. В.Л. Іващенко. – К. : Інститут української мови НАНУ, 2013. – Вип. ІХ. – С. 185–192.
3. Карпова В.Л. Термін і художнє слово / В.Л. Карпова. – К.: Наук. думка, 1967. – 129 с.
4. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н.Ф. Клименко, С.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
5. Красножан Ж. Функції детермінологізованих лексем у художньому тексті / Ж. Красножан // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2009. – Вип. ІХ. – С. 175–177.
6. Науково-технічний прогрес і мова / відп. ред. В.М. Русанівський. – К., 1978. – 196 с.
7. Непийвода Н.Ф. Детермінологізація як результат взаємодії общелітературної і термінологічної лексики : автореф. дисс. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.02 / Н.Ф. Непийвода ; Ін-т язуконання ім. А. Потебни. – К., 1983. – 22 с.
8. Панько Т.І. Українське термінознавство / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів, 1994. – 216 с.
9. Середюк І.В. Типологія детермінологізації англomовних філософських термінів / І.В. Середюк // Термінологічний вісник : збірник наукових праць. – К. : ІУМ НАНУ, 2013. – Вип. 2 (2). – С. 150–156.
10. Сизонов Д.Ю. Детермінологізація медичної лексики в недійному дискурсі / Д.Ю. Сизонов // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – 2010. – Вип. 20. – С. 149–156.
11. Тодор О.Г. Детермінологізація / О.Г. Тодор // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2007. – 3-є вид. – С. 139–140.

Вус М. И. Детерминологизация как источник пополнения украинского общелитературного языка (на материале биологической терминологии)

Аннотация. В статье речь идет о тенденции привлечения терминов к общей языковой практике. Данную тенденцию раскрыто на примере биологических терминов украинского языка. Функционирование терминов в новом для них окружении способствует их детерминологизации, в частности изменению в семантике, сочетаемости и словообразовательном потенциале.

Ключевые слова: украинский язык, детерминологизация, биологическая терминология, общелитературный язык, интеллектуализация, неосемантизм.

Vus M. Determinologization as a source of enlarging the Ukrainian general literary language (as based on biological terminology)

Summary. The article focuses on the tendency of using terms in a general language practice. This tendency is discussed on the basis of biological terms of the Ukrainian language. Functioning of terms in a new environment leads to their determinologization, particularly to changes in their semantics, collocability and word-building potential.

Key words: the Ukrainian language, determinologization, biological terminology, general literary language, intellectualization, semantic neologisms.